

**Μεταξύ παράδοσης και εκσυγχρονισμού.
Ανασκοπώντας τη σχέση της Ελλάδας και των Βαλκανίων
100 χρόνια μετά τους πολέμους του 1912-13.**

26 Οκτωβρίου 2012

Σε ένα άρθρο του στο *Έθνος* με τίτλο «Μισθοί Βουλγαρίας» ο δημοσιογράφος Γιώργος Δελαστικός τονίζει «Πάει και τελείωσε! Η απόφαση της τρόικας είναι τελεσίδικη. Τέτοιους μισθούς θέλει και για τους Έλληνες. Μας το λένε και μας το επαναλαμβάνουν με κάθε ευκαιρία οι εκπρόσωποί της [...] Η Ελλάδα ανήκει στα Βαλκάνια και θα ξαναγίνει τόσο εξαθλιωμένη όσο οι υπόλοιπες βαλκανικές χώρες». Από όλες τις αυτο-ταπεινωτικές αναφορές της εποχής μας η Βουλγαρία, ως μέτρο σύγκρισης και ο υποβιβασμός της πατρίδας μας από «ευρωπαϊκή» σε «βαλκανική χώρα» είναι οι συχνότερες. Είναι πάγια τακτική του Τύπου να υποδαυλίζει την οργή, βάζοντας το δάχτυλο στην πιο βαθιά πληγή. Και ο πόνος είναι μεγαλύτερος, όταν αναλογίζεται κανείς πόσο πρόσφατη είναι η εποχή που η Ελλάδα επαναπροσέγγιζε τα Βαλκάνια με τον αέρα μιας επιτυχημένης ευρωπαϊκής χώρας. Τόσο πρόσφατη, ώστε ακόμη επιβιώνουν τρία πανεπιστημιακά τμήματα, που σκοπό είχαν να προετοιμάσουν τους χειριστές αυτής της φιλόδοξης διείσδυσης. Προφανώς η σημασία των συγκρίσεων αυτών έγκειται στο γεγονός ότι η σχέση Ελλάδας Βαλκανίων είναι ιδιαίζουσα. Δεν πρόκειται για απλή γειτονία. Θα προσπαθήσω να αναδείξω το βαθύτερο χαρακτήρα της και να επιχειρηματολογήσω πως την πιο σημαντική τομή της, κατά τη γνώμη μου, αποτελούν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι του 1912-13.

Οι περιπέτειες της σχέσης αυτής είναι πολυετείς και μπορούν να διακριθούν σε δύο φάσεις μέχρι τους Βαλκανικούς Πολέμους και σε άλλες δύο μετά. Η πρώτη ταυτίζεται με την περίοδο του ώριμου ελληνικού διαφωτισμού, στα τέλη του 18ου αιώνα, και φτάνει μέχρι τα μέσα του 19ου, αν όχι μέχρι το τελευταίο τρίτο του. Την περίοδο αυτή, καθώς διαμορφώνεται ο ελληνικός ιστορικός χώρος και χρόνος, οι βαλκανικοί λαοί αποτελούν όψεις μιας ευρύχωρης ακόμη ιστορίας, ομόδοξα αδέρφια και ξαδέλφια που συνοικούν στο ίδιο σπιτικό. Η έμπρακτη συμμετοχή Σλαβόφωνων και Αλβανόφωνων στην Ελληνική Επανάσταση ερμηνευόταν ως αποδοχή ενός κοινού πεπρωμένου. Η ελληνική εκπαίδευση, εξάλλου, τους έφερνε όλο και πιο κοντά. Σημασία είχε η πολιτισμική διάσταση του Ελληνισμού. Η άποψη αυτή διατηρήθηκε και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, αφού ήταν αποδεκτό πως η παραγωγή πολιτισμού μπορούσε και όφειλε να είναι αλληλένδετη με την πολιτική της χώρας, την εσωτερική και την εξωτερική. Ο εξελληνι-

σμός αναδείχθηκε ως τακτική κυρίως μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο και την υποχώρηση της ρωσικής επιρροής στην Ελλάδα· ωστόσο, η γενική εικόνα των Βαλκανίων, είτε από την ελληνική είτε από την ορθόδοξη οπτική, παρέμενε η ίδια. Ήταν ένας χώρος οικείος κατά το παρελθόν και τέτοιος έπρεπε να παραμείνει και στο μέλλον.

Η συγγένεια και η οικειότητα με τους Βαλκάνιους, όποιου είδους κι αν ήταν, δεν σήμαινε ισότητα. Ήταν κι αυτό ξεκαθαρισμένο από πολύ νωρίς, πολύ πριν από την ίδρυση του ελληνικού κράτους. Η ελληνική ανωτερότητα δεν ήταν ένα απλό αξιολογικό πόρισμα, προϊόν της εκπαίδευσης και της ανακύκλωσης των πηγών του Διαφωτισμού, αλλά το αλάνθαστο και αναντικατάστατο μέτρο της εθνικής χειραγώγησης όλων των άλλων. Με το μέτρο αυτό προσδιοριζόταν εκ προοιμίου η κατώτερη θέση τους μέσα στα πολιτικά όρια του Ελληνισμού, όποια κι αν ήταν αυτά: η «διοίκησις» του Ρήγα, το ελληνικό βασίλειο του Όθωνα, η μελλοντική αυτοκρατορία ή η ομοσπονδία της Ανατολής. Το πολιτικό όραμα για τα Βαλκάνια ήταν πάντοτε προσαρμοσμένο στις ελληνικές ανάγκες, ακόμη κι αν περιόριζε το δικαίωμα της ανεξαρτησίας των άλλων. Καμία παραχώρηση ή συμμαχία δεν ήταν αποδεκτή, αν ριψοκινδύνευε μακροπρόθεσμα την ελληνική πορεία για την Κωνσταντινούπολη ή την ελληνική πολιτιστική πρωτοκαθεδρία.

Κατά την Ανατολική Κρίση του 1876-78 είχε ήδη καταστεί σαφές ότι η τελική προσδοκία της ελληνικής επικράτησης και ιστορικής δικαίωσης στη Χερσόνησο του Αίμου δεν ήταν δεδομένη. Στα επόμενα χρόνια η διπλωματική κατάσταση άλλαξε άρδην. Τα γενικά σχήματα περί σλαβόφιλων, δυτικόφιλων, φιλορθόδοξων και τουρκομάχων δεν είχαν πλέον επαφή ούτε με την εξωτερική αλλά ούτε με την εσωτερική πολιτική της Ελλάδας· γιατί και η Ελλάδα δεν ήταν πλέον ή ίδια. Ήταν μια χώρα, όπου η βελτιωμένη και επαυξημένη εθνική της ιστορία εμπλεκόταν όλο και δραστικότερα στην πολιτική, μάλιστα στη Μακεδονία. Ούτε τα βαλκανικά κράτη ήταν ίδια. Η πρόοδός τους ήταν εντυπωσιακή όχι μόνον σε εδαφικές φιλοδοξίες αλλά και σε οικονομικό και κοινωνικό δυναμισμό. Η σχέση της Ελλάδας με τα Βαλκάνια εξελισσόταν σε κομβικό σημείο του εκσυγχρονισμού και της Μεγάλης Ιδέας. Κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα και την πρώτη δεκαετία του 20ού, σ' αυτήν την κρίσιμη φάση της συγκρότησης του ελληνικού εθνικού κράτους, τα Βαλκάνια ήταν παρόντα, είτε ως πρότυπο είτε ως φόβητρο. Η φάση ήταν κρίσιμη, γιατί τα διλήμματα ήταν πλέον υπόθεση των πολλών. Η ροή των πληροφοριών για όλους τους γείτονες ήταν πυκνή και οι διάυλοι ποικίλοι. Επρόκειτο πλέον για μια ελληνική κοινή γνώμη, που διαμορφωνόταν όλο και περισσότερο από το σχολείο, τις διαδηλώσεις, τις διαλέξεις και τα συλλαλητήρια και, βέβαια, από τον ακμάζοντα Τύπο και τα κάθε είδους έντυπα. Οι δημοσιογράφοι πρωταγωνιστούσαν. Κοινό στοιχείο αυτής

της μαζικής κουλτούρας ήταν η υπερβολή, απαραίτητη βέβαια τόσο για τη σύμπληξη όσο και για τη μεταβολή της κοινής γνώμης: εικόνες έντονες τόσο μεταφορικά όσο και κυριολεκτικά.

Με δεδομένη την υπερβολή, η σχέση με τους βαλκανικούς λαούς δεν θα μπορούσε παρά να είναι αποκλίνουσα, ακόμη κι αν έλειπε ο φοβερός ανταγωνισμός για εδαφική επέκταση. Είτε το μίσος είτε ο θαυμασμός των άλλων για τα επιτεύγματα και τις αρετές τους υπογράμμιζε τη διαφορετικότητα των Ελλήνων. Η ευρύτατη γνώση για τα Βαλκάνια --πόσο μάλλον η ψυχρότητα και η αντιπάθεια-- καθιστούσαν ανεδαφική και ανεφάρμοστη οποιαδήποτε ιδέα συνύπαρξης και συμπόρευσης. Αυτό ήταν προφανές ακόμη και στην περίπτωση της «αδελφής» Σερβίας. Όση κι όποια κι αν ήταν η φιλία, πραγματική ή υποκριτική, οι αναλυτικές πολιτισμικές συγκρίσεις ήταν αναπόφευκτες. Δεν έφτανε πλέον η Ορθοδοξία για την αδελφοποίηση με τους Σλάβους αλλά ούτε η θρυλούμενη γλωσσική συγγένεια για την αδελφοποίηση με τους Αλβανούς. Οι κύκλοι των ετεροχθόνων, άλλοτε οπαδοί των φιλορθόδοξων τάσεων, αποτέλεσαν πλέον την αιχμή του δόρατος του ελληνικού αλυτρωτισμού στα Βαλκάνια.

Από τη δεκαετία του 1890 η απόκλιση μετατράπηκε σε διάθεση σύγκρουσης. Ο αντιρουμανισμός εμπεδωνόταν ταχύτατα, ενώ ο αντιβουλγαρισμός ήταν πυρετώδης. Στα τέλη του σχολικού έτους 1890-91 ο Ιωάννης Δαμβέργης, κρητικός λογοτέχνης, δημοσιογράφος και εκδότης, παρευρέθηκε στις εξετάσεις ενός δημοτικού σχολείου των Αθηνών. Ενθουσιάστηκε «υπέρμετρα» όχι από την πρόοδο των μικρών μαθητών στα γράμματα ούτε από τις γυμναστικές και μουσικές τους επιδόσεις, αλλά από την «πολλώ ανωτέρα, πολλώ εθνικωτέρα διδασκαλία». Ενθουσιάστηκε γιατί «*Οι παίδες των Ελλήνων εδιδάσκοντο το μίσος προς τους εχθρούς αυτών*». Δεν θρήνησε για το δηλητήριο που σταλαζόταν στις ψυχές τους: ήταν σπόρος «*μέλλων ν' αναδώση ημέραν τινά κλάδους δάφνης!*». Βαθιά συγκινημένος άκουσε ένα δωδεκάχρονο μαθητή «*απαγγέλοντα το εθνικόν του μίσους μάθημα και κράζοντα μετ' αγανακτήσεως, μετά πόνου τας λέξεις: Αί Βούλγαροι! Βούλγαροι!*». Κι αναρωτήθηκε «*πόσους κεραυνούς δεν εγκυμώνει η εκ του υποσαλευομένου στήθους του εκφερομένη απειλή*». ¹ Στα χρόνια του Μακεδονικού Αγώνα που ακολούθησαν το μίσος και η βία εξαγνίστηκαν. Δεν το καταλάβαινε ο Μελάς αλλά το έκρινε ως απαραίτητο ο Δραγούμης, για να συνέλθουν οι Έλληνες από τον «*αισχρό τον ύπνο*»: «*Φαντάζομαι φυτρώνοντας νέα γενεά Ελλήνων —τη γενεά σας Ελληνόπουλα, αν θέλετε— μεγαλωμένη στα αίματα, θρεμμένη με πολέμους, μεθυσμένη από κινδύνους, γενεά ζωντα-*

---

¹ *Εβδομάς*, 25 Μαΐου 1891.

νών, γενεά τολμηρών, γενεά ατρόμητων, χυμίζοντας κατά το φως ενός γλυτωμού». ² Ήταν έργο της εκπαίδευσης να διαμορφώσει αυτή τη γενιά. Έγραψε μια εφημερίδα, μεσούντος του Μακεδονικού Αγώνα: «Οι Έλληνες διδάσκαλοι ας διαπλάττωσι τας καρδίας των Ελληνοπαίδων υπό το πνεύμα τούτο και υποδεικνύοντες αυτοίς τον εχθρόν προς όν εν προσεχί μέλλοντι θα παλαίσωσιν, ας διδάξωσιν αυτοίς ότι ο αγών έσται ανηλεής και τρομερός ουαί δε τω ηττηθησομένω. Εάν δε ποτέ, συν Θεώ, ίδωσι τον εχθρόν αυτόν σφαδάζοντα υπό τας πτέρνας των, τότε αλλά τότε μόνον δύνανται να σκεφθώσι περί επιεικίας. Έως τότε μίσος φλογερόν, μίσος ακατάσχετον, μίσος σατανικόν ας κατέχη τας ψυχάς και τας καρδίας των Ελληνοπαίδων». ³

Υπό αυτή την έννοια ο Α Βαλκανικός Πόλεμος προκάλεσε μια απρόσμενη – προσωρινή βέβαια—ανατροπή. Οι εχθροί έπρεπε να ντυθούν βιαστικά φίλοι, ώστε η σταυροφορία εναντίον της ημισελήνου να είναι αποτελεσματική. Το εγχείρημα δεν ήταν αδύνατο. Περιστράφηκε κατ' αρχάς γύρω από την προβολή των στιβαρών βασιλέων και των ισχυρών στρατών των οποίων ηγούνταν, στρατών απαραίτητων για να καταβληθεί η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η ίδια η Βαλκανική Συμμαχία, άλλωστε, πολλές φορές παρουσιάστηκε ως μια φωτογραφική σύνθεση των βασιλικών πορτρέτων. ⁴ Καταβλήθηκε επίσης προσπάθεια να παρουσιαστούν ορισμένες εθνικά αδιάφορες όψεις των όμορων κοινωνιών δίνοντας έμφαση στη νεολαία τους, τις όμορφες κοπέλες αλλά και τα εσωτερικά χαρακτηριστικά των βαλκανικών λαών.

Καμία όμως μέθοδος κατευνασμού δεν είχε τόσο εντυπωσιακά αποτελέσματα όσο η επίσκεψη 300 βούλγαρων φοιτητών και μερικών υφηγητών και δημοσιογράφων τον Απρίλιο του 1911 στην Αθήνα. Παρά τις αρχικές επιφυλάξεις, η ατμόσφαιρα που δημιουργήθηκε --ήταν και Πάσχα-- υπήρξε αρκούντως φιλική. ⁵ Σ' αυτό δεν συντέλεσε τόσο η ομιλία του Πρύτανη Σπυρίδωνα Λάμπρου --χαρακτηρίστηκε ψυχρή και χωρίς ρητορείες-- κατά την οποία αναγκάστηκε να αναφωνήσει «Ζήτω η Βουλγαρία», ούτε η βουλγαρική αντιφώνηση περί «ολεθρίως ατυχούς παρελθόντος». Ήταν οι βουλγάρες φοιτήτριες που έσωσαν την κατάσταση και συνέβαλαν στη σύσφιξη των σχέσεων. ⁶ Μερικές από αυτές ήταν σουφραζέτες και εντυπωσίασαν με το δυναμισμό τους· άλλες, όπως αυτή που απάντησε στην ομιλία του Λάμπρου, με την ομορφιά τους. ⁷ Η εντυπωσιακότερη από όλες ήταν η περιπόθητη ζωντοχήρα κυρία Γιόφτσεβα, ούτε τριάντα χρονών, πανέμορφη,

² Ίων Δραγούμης, *Μαρτύρων και ηρώων αίμα* (Αθήνα, χ.χ., 1η έκδ. 1907), σ. 15.

³ *Τα Πάτρια*, 5 Αυγ. 1906.

⁴ *Ελλάς*, 11 Οκτ. 1912, σσ. 8-9.

⁵ *Ελλάς*, 17 Φεβρ. 1911, σ. 2· *Ακρόπολις*, 8-9 Απρ. 1911.

⁶ *Σφαίρα*, 7 και 13 Απριλίου 1911· *Ακρόπολις*, 10 Απρ. 1911.

⁷ *Ακρόπολις*, 10 Απρ. 1911.

σωστή παριζιάννα με γούστο και χάρη, κόρη πολιτευτή, με φεμινιστική δράση, φοιτήτρια της Νομικής.⁸ Μια άλλη δεσποινίδα, η Βέτσεβα, φωτογραφήθηκε με ελληνική εθνική ενδυμασία. Σε σχετικό με την επίσκεψη ευθυμογράφημα, «πιπεράτο» για τα μέτρα της εποχής, πρωταγωνιστής ήταν ο Γούλας Καραντούλας, επιλοχίας των Ευζώνων, παλαίμαχος του Μακεδονικού Αγώνα, που έχασε κι αυτός ακόμη ο βουλγαροφάγος το μυαλό του με την ομορφιά των φοιτητριών.⁹ Η φιλοξενία περιλάμβανε επίσης την παρακολούθηση του θεατρικού «Ο αγαπητικός της βοσκοπούλας», ξενάγηση στην Ακρόπολη από τον Μακεδόνα καθηγητή Γεώργιο Σωτηριάδη, τρικούβεργο πασχαλινό γλέντι με αρνιά που κέρασε το Πανεπιστήμιο, άφθονο κρασί, πολλά «ουρά» και «ζήτω».¹⁰

Είναι δύσκολο να πει κανείς αν ο πάγος είχε όντως σπάσει. Γράφτηκαν κι άλλα άρθρα, ειδικά το καλοκαίρι του 1912, για τη βελτίωση του βουλγαρικού λαού, την πρόοδο της βουλγαρικής επιστήμης, την ισχύ του κράτους, την αποτελεσματικότητα των πολιτικών και των στρατιωτικών της, αφήνοντας κατά μέρος τις ιστορικές αντιπαραθέσεις· άρθρα με σαφή πρόθεση να ανασκευάσουν την εικόνα της Βουλγαρίας.¹¹ Το ίδιο συνέβη με τη Σερβία και το Μαυροβούνιο αλλά και με τη Ρουμανία, πάνω στη βάση ότι οι Έλληνες, τάχα, δεν γνώριζαν ουσιαστικά τους γείτονές τους κι είχε έρθει η ώρα να τους μάθουν, προ παντός να νοιώσουν την ευλαβή σλαβική ψυχή, που καθιστούσε τους λαούς υπερευαίσθητους, ονειροπόλους και μελαγχολικούς.¹² Τα ίδια συνεχίστηκαν και μετά την κήρυξη του πολέμου. Όσον αφορά τους Σέρβους, οποιαδήποτε προστριβή φαινόταν πράγματι να έχει λησμονηθεί, παρά τη στενοχώρια για το Μοναστήρι.¹³

Για τους Βουλγάρους βέβαια, τουλάχιστον μέχρι να αρχίσουν οι πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον των Τούρκων, δεν έλειπαν τα σχόλια, άμεσα ή έμμεσα, σε φθίνουσα μορφή, ως κριτική για την ελληνική πολιτική της σύγκλισης και την αποσιώπηση των

---

⁸ *Ακρόπολις*, 13 Απρ. 1911.

⁹ Το κεντρί, «Μαζύ με τους Βουλγάρους», *Ο Εικονογραφημένος Παρνασσός*, 51 (17 Απρ. 1911), 2.

¹⁰ *Ελλάς*, 21 Απρ. 1911, σσ. 6-7· βλ. φωτογραφία στο *Ο Εικονογραφημένος Παρνασσός*, 52 (24 Απρ. 1911), 16.

¹¹ *Ακρόπολις*, 18 Απρ., 18 Σεπτ. 1911, 27-28 Αυγ. και 1 Σεπτ. 1912· *Εμπρός*, 6 Σεπτ. 1912· Βουλγαρόφρων, «Ποια είναι η Βουλγαρία; Αι πρόοδοί της. Βασιλεύς, στρατός, παιδεία, τέχναι», *Ο Εικονογραφημένος Παρνασσός*, 127 (20 Σεπτ. 1912), 13.

¹² *Ακρόπολις*, 9-10 Δεκ. 1910 και 11 Απρ. 1912· *Εμπρός*, 1 Νοεμβρ. 1912· *Ελλάς*, 14 Οκτ. 1912, σσ. 13-14· Δ. Φ. Στρούμπος, «Βούλγαροι, Σέρβοι, Μαυροβούνιο», *Ο Προμηθεύς, Φιλολογικόν, εγκυκλοπαιδικόν εικονογραφημένον ημερολόγιον του ελληνισμού της Αμερικής* (Νέα Υόρκη, 1913), σ. 101· Ν.Π. Ελευθεριάδης «Η Ρουμανία και η χερσόνησος του Αίμου», *Παναθήναια*, 23 (15 Φεβρ. 1912), 230-2 και του ιδίου «Το Μαυροβούνιο, η Αδριατική και η χερσόνησος του Αίμου», *Παναθήναια* 24 (31 Μαΐου 1912), 99-102· Ιω. Λαζόπουλος, «Αι δυνάμεις των τεσσάρων συμμάχων Μαυροβούνιο και Σερβία», *Ελλάς*, 4 Οκτ. 1912, σσ. 4-5· Νικόλαος Κόλλας, «Σερβική Παράδοσις», *Ημερολόγιον της Ελλάδος* (Αθήνα 1910), σ. 128. Αντ. Αθηναίος, «Ελληνίδες, Σερβίδες, Μποεροπούλες, Ρωσσίδες...», *Ελλάς*, 25 Οκτ. 1912, σ. 5.

¹³ Γελατοπούτος, «Απογορεύονται αι προστριβαί», *Ο Εικονογραφημένος Παρνασσός* 152 (10 Μαρτίου 1913), 6.

εγκλημάτων στη Μακεδονία.¹⁴ Ήταν επόμενη η αμφισβήτηση αυτή του τεχνητού φιλοβουλγαρισμού, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως το 1912 κάποιο κόμμα είχε να προτείνει εναλλακτική πολιτική.¹⁵ Στην ομιλία του στη Βουλή, στις 5 Οκτωβρίου 1912, ο Λάμπρος Κορομηλάς, υπουργός των Εξωτερικών τότε, είπε πως μια «ηθική δύναμις» συνένδε τα κράτη του Αίμου σε μια «σταυροφορία της προόδου, του πολιτισμού, της ελευθερίας».¹⁶ Πριν από αυτόν ο Ελευθέριος Βενιζέλος είχε φροντίσει να συνδέσει την προοπτική της Βαλκανικής Ομοσπονδίας με το όραμα μιας σύγχρονης και πολυεπίπεδης κρατικής συνεργασίας. Η σύγκληση και η συνεργασία ήταν παλιά όσο το όραμα του Ρήγα αλλά ταυτόχρονα εκσυγχρονιστική ρήξη με το παρελθόν του παλαιοκομματισμού. Έγραφε η *Μακεδονία* το Μάρτιο του 1913: «Φαντάζεσθε τι θα εγίνετο αν διηύθυνε σήμερα την Ελλάδα ο παλαιοκομματισμός, με την αμυαλοσύνην του, με την προγονοπληξίαν του, με τον σωβινισμόν του, την δε Βουλγαρίαν ένα από τα αντιπολιτευόμενα κόμματα [...] με τα όνειρα τα πτερυγίζοντα περίξ μιας μεγίστης Βουλγαρίας; Πριν ή λήξη ο κοινός αγών κατά του κοινού εχθρού θα ήρχιζε ο εμφύλιος αγών μεταξύ των συμμάχων. Και ευνόητον το αποτέλεσμα: Αν δεν ανετρέποντο πλήρως τα επιτελεσθέντα δια της ιστορικής συμμαχίας, τα Βαλκανικά Κράτη θα εξήρχοντο συντετριμένα εκ του εμφυλίου σπαραγμού [...]». Όμως οι πρωθυπουργοί Βενιζέλος και Γκέσωφ «εν μέσω της θύελλης των πατριδοκαπηλούντων, των ρωμαντσολογούντων αντιπολιτευομένων εγγιγντόθησαν εις πολιτικούς άνδρας πρώτης τάξεως. Εκλότσησαν τα όνειρα με τα οποία δεν πρέπει να μορφινίζονται τα έθνη και ήλθαν εις την πραγματικότητα».¹⁷

Στα τέλη Μαΐου 1913, ενώ οι σχέσεις των πρώην συμμάχων είχαν ήδη διαρραγεί ο δημοσιογράφος και πρώην βουλευτής Χρήστος Δαραλέξης, σε ένα άρθρο του, θυμήθηκε, πως μερικοί βούλγαροι φοιτητές που είχαν επισκεφτεί την Αθήνα το Πάσχα του 1911, ήταν οπαδοί της «κοινωνιστικής κινήσεως και της βαλκανικής ομοσπονδίας». Πίστευαν οι νέοι αυτοί πως η ομοσπονδία ήταν δυνατή ακόμη, αρκεί να την κυνηγούσαν οι μορφωμένοι, οι πολιτικοί και οι πανεπιστημιακοί. «Πού να 'ναι τώρα αυτοί οι φοιτητές;» αναρωτήθηκε· μάλλον σε κάποιο μέτωπο.¹⁸

Αν όμως κάποιος συμπεραίνει αντιστρόφως πως ο αιματηρός Β' Βαλκανικός Πόλεμος που ακολούθησε, εναντίον των Βουλγάρων, ήταν ο θρίαμβος του παλαιοκομματισμού και υποχώρηση της πολιτικής του ρεαλισμού θα έκανε λάθος. Μολονότι η πολιτική

¹⁴ Βλ. π.χ. *Εμπρός*, 4 Δεκεμβρίου 1910 το κεντρικό πρωτοσέλιδο θέμα στην εφ. *Ακρόπολις*, 12 Ιουλίου 1912.

¹⁵ Hering, *Πολιτικά κόμματα*, τόμ. 2, σσ. 823-4.

¹⁶ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, συνεδρίαση 6η, 5 Οκτωβρίου 1912, σ. 28.

¹⁷ *Μακεδονία*, 6 Μαρτίου 1913.

¹⁸ *Εμπρός*, 26 Μαΐου 1913.

του Βενιζέλου επιχειρήθηκε όντως να χαρακτηριστεί ως ενδοτική (ώστε να πιστωθεί ο θρίαμβος της Συνθήκης του Βουκουρεστίου στον Βασιλιά Κωνσταντίνο) η πραγματικότητα είναι πως και οι δυο πόλεμοι μαζί αποτελούν μια τομή όχι μόνον στις σχέσεις με τα Βαλκάνια αλλά στην ελληνική ιστορία γενικότερα. Δεν αναφέρομαι στην εντυπωσιακή αύξηση της έκτασης και του πληθυσμού της, αλλά σε δύο άλλες παρατηρήσεις.

Η πρώτη είναι πως οι πόλεμοι αυτοί επέτρεψαν σε ολόκληρη την ελληνική κοινωνία να ξεπεράσει τα σύνδρομα που την ταλάνιζαν στα τέλη του 19ου αιώνα και να εισέλθει σε μια νέα ιστορική περίοδο. Τι εννοώ: Δεν μπορεί να αγνοείται πως, παρά τη σχετική συντομία τους, οι πολεμικές επιχειρήσεις στην ξηρά και τη θάλασσα δεν ήταν ένας περίπατος, όπως μερικοί αρέσκονται να πιστεύουν. Οπωσδήποτε η εμπλοκή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε πολλά και μεγάλα μέτωπα έλυne σοβαρά προβλήματα στρατηγικής και αναλογίας δυνάμεων. Μπορεί οι απώλειες των επιχειρήσεων να μην ήταν τεράστιες, όπως στους πολέμους που ακολούθησαν. Όμως σκληρός εχθρός των εφέδρων ήταν επίσης η βροχή στο Σαραντάπορο, το χιόνι και τα κρυοπαγήματα στο Μπιζάνι, η λάσπη στα Γιαννιτσά, οι ψείρες, η πείνα, ο πυρετός, η βραδεία περίθαλψη των τραυματιών, η αναμονή, η αγωνία πριν από τα «άλματα» του πεζικού στον ακάλυπτο χώρο, η νοσταλγία για την οικογένεια. Αυτή η πλευρά, η ανθρώπινη, είναι ίσως πιο ενδιαφέρουσα από τις επιχειρήσεις. Ήταν ο προσωπικός και καθημερινός αγώνας του κάθε Έλληνα στρατιώτη και ναύτη.

Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί πως μέσα στην καθημερινότητα αυτή του πρώτου μοντέρνου πολέμου της Ελλάδας σφυρηλατήθηκε το νέο ελληνικό έθνος. Για πρώτη φορά χιλιάδες νέοι άνδρες, αγρότες και αστοί, μορφωμένοι και αμόρφωτοι, Μοραίτες, νησιώτες, Θεσσαλοί και Ρουμελιώτες βρέθηκαν συντεταγμένοι σε μονάδες, για σχεδόν δώδεκα μήνες, μοιράστηκαν τη φρικτότερη εμπειρία του πολέμου, μάτωσαν ο ένας για τον άλλο, και, το σπουδαιότερο, για πρώτη φορά νίκησαν.

Πριν από την πρώτη μάχη στο Σαραντάπορο ένας συνταγματάρχης ζήτησε από τους μορφωμένους αθηναίους εφέδρους να μιλήσουν στους αγράμματους συναδέλφους τους με πάθος για την αποφασιστική σημασία της μάχης, για την πολεμική αποστολή τους.¹⁹ Τέτοιο μάθημα δεν χρειάστηκε να ξαναγίνει. Ο εχθρός δεν ήταν πλέον θεωρητικός, δεν ήταν μορφές της ιστορίας. Ήταν απέναντί τους, τους βομβάρδιζε με το πυροβολικό και τους θέριζε με τα πολυβόλα του. Τον έβλεπαν στα μάτια, όταν εξορμούσαν «εφ' όπλου λόγχη». Οι απώλειες δεν ήταν αόριστες «θυσίες του έθνους» στους αγώνες. Ήταν

---

¹⁹ *Εμπρός*, 11 Ιαν. 1913.

συνάδελφοι, φίλοι τους. Οι αξιωματικοί δεν ήταν οι δημόσιοι υπάλληλοι που σατίριζαν οι εφημερίδες. Πέθαναν εμπρός τους, με το πιστόλι στο χέρι. Τα τοπωνύμια δεν ήταν σημεία του χάρτη· ήταν πεδία μαχών και ταφής φίλων και αδελφών. Η σημαία δεν ήταν διακοσμητικό των εθνικών εκδηλώσεων. Ήταν το σύμβολο του συντάγματος, της επίθεσης, της νίκης. Η ελληνική εθνική ταυτότητα των ανδρών αυτών ήταν πλέον ουσιαστική, μια πραγματική δέσμευση, για την οποία ήταν έτοιμοι να θυσιαστούν, μέρος μιας κληρονομιάς που τους έκανε δικαιολογημένα υπερήφανους, πολίτες μιας χώρας αναβαθμισμένης, στρατιώτες ενός νικηφόρου στρατεύματος. Ο ρίψασπις, ο άκαπνος ο πασπαλισμένος με την ζάχαρη των γλυκισμάτων θαμώνας των ζαχαροπλαστείων, ο γνωστός πλέον ως «κουραμπιές», παραδόθηκε στην αιώνια χλευή. Έγραψε ένας πολεμιστής στη γυναίκα του στις 27 Ιουλίου 1913: *Είδες πόσον εμεγάλωσεν η Ελλάς αγάπη μου; Είδες ποιους θριάμβους; Τα επερίμενες αυτά; Έκθαμβος όλος ο κόσμος προ των κατορθωμάτων της, τρίβει τους οφθαλμούς προ των θαυμάτων του Ελληνικού Στρατού και ερωτά: «είνε αυτή η μικρά και περιφρονημένη γωνία της Ευρώπης, περί της οποίας ουδέποτε εγίνετο λόγος ή, εάν εγίνετο, εγίνετο δια να την εξευτελίσουν και την υβρίσουν, είνε αυτή η μικρούτσικη Ελλάς η οποία συνέτριψε τα μούτρα δύο φοβερών αντιπάλων [...] Πόσον πρέπει να είναι υπερήφανος η γενεά αυτή, η οποία επετέλεσε το θαύμα αυτό υπερβάσα όλα τα κατορθώματα και των αρχαίων προγόνων της και των ηρώων του 21! Η σημερινή γενεά απέκτησε πλέον δικαιωματικά τον τίτλον των ενδοξωτέρων προγόνων. Εγίναμεν ένδοξοι πρόγονοι! Οι μεταγενέστεροι θα ομιλώσι περί ημών «οι πρόγονοί μας του 1912-13».*²⁰

Και δεν ήταν μόνον οι πολεμιστές που βίωναν το συναίσθημα αυτό αλλά και τα μετόπισθεν. Οι επιτυχίες στα πεδία των μαχών, που ήρθαν γρήγορα, μέθυσαν τη κοινή γνώμη. Όλη η ζωή μπήκε στο ρυθμό του πολέμου. Στον Πειραιά με αγωνία περίμεναν τους τραυματίες που έφταναν με τα πλωτά νοσοκομεία. Κύριες κάθε τάξης πλαισίωσαν τις υγειονομικές υπηρεσίες του στρατεύματος. Εθελοντές από όλο τον Ελληνισμό, τις ομογενειακές εστίες, την Κύπρο και την Αίγυπτο, κατέφθαναν στην Αθήνα μαζί με πλήθος υπερατλαντικών μεταναστών. Έρανοι διεξάγονταν παντού για την κάλυψη αναγκών κάθε είδους: άλλοι φιλόδοξοι για την αγορά μονάδων του ναυτικού, άλλοι για τη δημιουργία φορητού νοσοκομείου, περισσότερο για την κάλυψη αναγκών νοσηλείας και ένδυσης και λιγότερο για πολεμικά είδη.

Ο Τύπος, ελληνικός και ομογενειακός, έσφυζε καθημερινά από εθνικό παλμό. Στα φύλλα παρήλαυναν φωτογραφίες των νέων ηρώων αλλά και της νέας Ελλάδας: η

---

²⁰ Λύντια Τρίχα (επιμ.), *Ημερολόγια και γράμματα από το μέτωπο. Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913* (Αθήνα, 1993), σ. 328.

Βέροια, το Λιτόχωρο, η Φλώρινα, η Βλαχοκλεισούρα, η Χίος, τα Γιάννενα. Στα αθηναϊκά θέατρα, όπου οι στρατιωτικές επιθεωρήσεις γνώριζαν ημέρες δόξας, πανηγυρίζονταν οι στρατιωτικές νίκες αμέσως μετά την πρώτη τους αγγελία. Στο φινάλε, με την υπόκρουση εμβατηρίων, ομοιώματα του Βενιζέλου και των βασιλέων στεφανώνονταν από την Ελλάδα. Η πολιτικοί και ο θρόνος ανέκτησαν επιτέλους το κύρος και τη συμβολική τους σημασία. Η στρατιωτική ζωή ενέπνεε ακόμα και τις λαϊκές κωμωδίες. Το ίδιο συνέβη και με την τέχνη. Ζωγράφοι ζήτησαν άδεια για να επισκεφτούν τα πεδία των μαχών και οι εκθέσεις ζωγραφικής πλημμύριζαν από κόσμο. Οι γλύπτες είδαν τις παραγγελίες για ηρώα να εκτοξεύονται στα ύψη. Ποιητικοί και λογοτεχνικοί διαγωνισμοί προκηρύχθηκαν με θέματα πολεμικά. Νέα τραγούδια και θούρια συντέθηκαν, ακόμη και μοιρολόγια για τους πεσόντες. Οι Έλληνες πεζογράφοι αλλά και οι φωτογράφοι μπήκαν σε ένα νέο κύκλο δημιουργίας. Σε νέα σύμβολα αναδείχθηκαν το τσαρούχι και το φέσι των ευζώνων· το θωρακισμένο καταδρομικό «Αβέρωφ» έγινε θρύλος σε κάθε σχολική τάξη, όπως και ο Βότσης με το τορπιλοβόλο του, ο Μουτούσης με το αεροπλάνο του. Για πρώτη φορά ακούστηκε στο μέτωπο της Ηπείρου η ιαχή «Αέρα». Από πολλές απόψεις οι Βαλκανικοί Πόλεμοι ήταν ίσως η αρχή μιας νέας Ελλάδας και σίγουρα το τέλος της παλαιάς. Ένα νέο συναίσθημα συνέιχε τους κατοίκους του βασιλείου. Η ελληνική τους ταυτότητα είχε ουσιαστικό περιεχόμενο και θετική φόρτιση.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά την ουσία των σχέσεων Ελλάδας Βαλκανίων. Οι πόλεμοι του 1912-13 και ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ολοκλήρωσαν και παγίωσαν τη στερεοτυπική εικόνα των βαλκανικών λαών, ειδικά μετά την ανεξαρτησία της Αλβανίας, που την ενέταξε αυτομάτως και αυτήν στο στρατόπεδο των αντιπαθών κρατών. Εξάλλου συμπάθειες και αντιπάθειες βασίζονταν πλέον στις πολεμικές εμπειρίες όλου του ανδρικού πληθυσμού κι όχι στις επιφυλλίδες. Ό,τι ακολούθησε έκτοτε, σε περιόδους ειρήνης και πολέμου, επιβεβαίωσε την εικόνα που είχε σχηματιστεί και εδραίωσε στην Ελλάδα την πεποίθηση πως όντως βρισκόταν στην κορυφή της βαλκανικής πυραμίδας του πολιτισμού. Αναφέρομαι ήδη –εν συντομία-- στις δυο ύστερες φάσεις των ελληνοβαλκανικών σχέσεων που προανήγγειλα: στη μεσοπολεμική κενή ουσιαστικού περιεχομένου προσπάθεια εκτόνωσης και προσέγγισης, στην οποία πρέπει να ενταχθούν εκτός από τις βαλκανικές συνδιασκέψεις και όλες οι σκέψεις για τη δημιουργία ιδρύματος βαλκανικών μελετών και σχετικών εδρών στο νέο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης και στην τέταρτη, τη πολεμική και μεταπολεμική (1941-1989), κατά την οποία η σλαβική και βουλγαρική απειλή από το Βορρά συνδέθηκε τέλεια με τον κίνδυνο του Κομμουνισμού. Και στις δύο φάσεις –αν μπορούν να διαχωριστούν—ήταν η Αριστερά αυτή, που για τους δικούς της

λόγους και με τους δικούς της στόχους διατήρησε τους διαύλους επικοινωνίας με τα Βαλκάνια ανοιχτούς.

Με την τελευταία αυτή αναφορά θα ήθελα να ξεκινήσω τη συνολική επισκόπηση του θέματός μου. Αν ανατρέξει κανείς την πορεία της σχέσης Ελλάδας και βαλκανικών λαών θα παρατηρήσει πως ανέκαθεν υπήρχαν δύο σχεδόν διακριτές συνιστώσες: Για τη μια συνιστώσα τα Βαλκάνια ήταν χώρος της καθ' ημάς Ανατολής, χώρος ομόδοξος, ενός ορθόδοξου γένους, που τελούσε υπό την σκέπη της ομόδοξης Ρωσίας. Για το γένος αυτό ο Τούρκος ήταν ένα αναγκαίο κακό και η Ευρώπη ένα χώρος μακρινός και ξένος. Βέβαια, κατά τις αρχές του 19ου αιώνα, η προϊούσα γλωσσική διαφοροποίηση και η κοινή θρησκεία έδιναν τη δυνατότητα να επιχειρηματολογήσει κανείς πως συνυπήρχαν ταυτόχρονα τα σύγχρονα έθνη με το ενιαίο χριστιανικό: *Οι Έλληνες, οι Βούλγαροι, οι Βλάχοι, οι Σέρβοι και οι Αλβανοί σχηματίζουν την σήμερα Έθνη εξ'ων έκαστον έχει την γλώσσαν του. Όλοι όμως ούτοι οι λαοί και όσοι άλλοι κατοικούν την Ανατολήν, ενούμενοι δια της πίστεως και της εκκλησίας σχηματίζουν εν σώμα και έθνος, εν υπό το όνομα των Γραικών ή Ρωμαίων.*²¹ Όμως η διάκριση αυτή, αν και κατανοητή δεν ήταν επιθυμητή. Πολλώ δε μάλλον που η ελληνική γλώσσα και οι πάμπολλες παρειακές δημιουργούσαν την εντύπωση πως και η πολιτική ανασύσταση του γένους θα ήταν κάποτε δυνατή. Στο πλαίσιο αυτό νομιμοποιήθηκε η σύμπραξη με τους Σέρβους, η Φιλική Εταιρεία και η συμμετοχή Βουλγάρων και Αρβανιτών στην Ελληνική Επανάσταση.

Μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους ο χώρος αυτός, που αποτελείτο κυρίως από ετερόχθονες, δίγλωσσους, πρώην Εταιριστές, φιλορθόδοξους οπαδούς του ρωσικού κόμματος πρωταγωνίστησε στις πάσης φύσεως επαφές της Ελλάδας με τα Βαλκάνια. Είχαν εξελιχθεί σ' ένα είδος διαμεσολαβητών με ευνόητες ευαισθησίες για τις πατρίδες τους, ανησυχίες και φιλοδοξίες. Οι ίδιοι σχεδόν κύκλοι στελέχωναν τους οπαδούς της μελλοντικής Ανατολικής Ομοσπονδίας και των επαναστατικών κινήματων, κάθετα αντίθετοι με τη δημιουργία άλλων εθνικών κρατών και ταγμένοι εχθροί του δυτικόφερτου στα Βαλκάνια εθνικισμού. Όταν όμως φουντώνει το Μακεδονικό Ζήτημα ο ίδιος χώρος αλλάζει στρατόπεδο. Προτεραιότητα πλέον είναι να γίνουν η Θεσσαλία, η Ήπειρος και η Μακεδονία ελληνικές. Ο χώρος των οπαδών μιας βαλκανικής ομοσπονδίας συρρικνώνεται, συνδέεται με τον χώρο των σοσιαλιστών, εργάζεται πλέον για μια δημοκρατική κι όχι βασιλευόμενη ανατολική ομοσπονδία. Καθίσταται εν τέλει ύποπτος, αφού τα ίδια

---

²¹ *Απολογία ιστορική και κριτική υπέρ του ιερού κλήρου της Ανατολικής Εκκλησίας κατά των συκοφαντιών του Νεοφύτου Δούκα συγγραφείσα παρά Κυρίλλου Κ. κατ' επίμονον ζήτησιν των ομογενών* (χ.τ., 1815), σσ. 108-9.

οράματα υποστηρίζονται και από τους βούλγαρους σοσιαλιστές της Εσωτερικής Μακεδονικής Επαναστατικής Οργάνωσης, του βασικού αντιπάλου κατά τον Μακεδονικό Αγώνα. Ο χώρος αυτός, των Φεντεραλιστών, υπό την ομπρέλα της Σοβιετικής Ένωσης εξελίχθηκε στη δεκαετία του 1920 στη Βαλκανική Κομμουνιστική Ομοσπονδία, η οποία είχε καταλυτικό ρόλο στην επαναδιαμόρφωση του Μακεδονικού και ως εκ τούτου διατήρησε ταραγμένη σχέση με το ΚΚΕ. Παραφυσάδα της ίδιας πολιτικής ήταν η μεταπολεμική ομοσπονδιακή Γιουγκοσλαβία, στην οποία, βέβαια, δεν προσχώρησε ποτέ, παρά τα σχέδια, η Βουλγαρία. Είναι ενδιαφέρον πως, μετά την κατάλυση των κομμουνιστικών καθεστώτων, ο φιλορωσισμός και η επανένταξη στα Βαλκάνια όχι μόνον απενοχοποιήθηκαν αλλά σύντομα και εύκολα ανέκτησαν τον πολιτικό χώρο που είχαν απολέσει στα τέλη του 19ου αιώνα, και μάλιστα παρά την όξυνση του Μακεδονικού. Ο θρησκευτικός δεσμός υπερτιμήθηκε εκ νέου και αποτέλεσε σημαντικό αντιδυτικό επιχείρημα και των σύγχρονων φιλορθόδοξων.

Η δεύτερη ελληνική συνιστώσα ήταν αυτή των Διαφωτιστών, των οπαδών του ευρωπαϊκού πολιτισμού και της Δύσης. Αυτών που εισήγαγαν εκ νέου στην πολιτική διεκδίκηση το όρο «Ελλάς», πίστευαν στις επιχειρηματικές αρετές των Ελλήνων και υποτιμούσαν τους αμόρφωτους γεωργούς και κτηνοτρόφους των Βαλκανίων. Με ακαταμάχητο επιχείρημα την ελληνική αρχαιότητα, κέρδισαν την ανεξαρτησία αλλά ταυτόχρονα έχασαν το ομόδοξο παρελθόν. Προώθησαν τον εκσυγχρονισμό, αλλά κατηγορήθηκαν, γιατί στέρησαν τη χώρα από τις παραδόσεις της, οι οποίες έδιναν ζωή στο Μαυροβούνι, τη Σερβία και την Αλβανία. Προώθησαν τη μεγάλη ιδέα και τα κατοπινά εθνικά συμφέροντα στο μέτρο του ελληνοκεντρικού αστικού εκσυγχρονισμού· γεγονός που τους καθιστούσε ενδοτικούς και υποταγμένους στη Δύση, την Ευρώπη και την Αμερική. Χρησιμοποίησαν την υπαρκτή βόρεια απειλή, για να εξοβελίσουν οριστικά ένα παρελθόν που δεν ταίριαζε με το πολιτικό και οικονομικό τους πρότυπο. Η Ελλάδα ανήκε στη Δύση ίσως και στη Χερσόνησο του Αίμου αλλά όχι στα Βαλκάνια, που ταυτίστηκαν με το κοινό τουρκοκρατούμενο παρελθόν, την οπισθοδρόμηση την υπανάπτυξη και τους χαμηλούς μισθούς, για να γυρίσω εκεί που ξεκίνησα.

Κυρίες και κύριοι, υποστηρίζω πως η ιδιάζουσα σχέση της Ελλάδας με τα Βαλκάνια έγκειται στο γεγονός ότι ακόμη κι αν το θέλουμε, δεν μπορούμε να δούμε τη γειτονιά αυτή ως μια οντολογική ή επιστημολογική ενότητα εντελώς διακριτή από μας. Ακόμη κι όταν ήταν εχθρική, δεν έπαυε να είναι μια χαμένη πατρίδα ή μια περασμένη ηλικία των Ελλήνων. Η Ελλάδα και η ιστορία της, ο μεταβαλλόμενος πολιτισμός και η πολιτική της, όλες σχεδόν οι όψεις του κράτους μαζί και οι ανησυχίες και οι προσδοκίες των Ελ-

λήνων εμπλέκονται ως παράμετροι σύγκρισης των γειτόνων της. Από κάθε άποψη ήταν και είναι μια άνιση σύγκριση για όλους: Η Ελλάδα είναι καταδικασμένη να υπερέχει μέσα στην παρακμή της και να υστερεί ακόμη κι όταν συγκριτικά ακμάζει. Το αντίστροφο συνέβαινε και συμβαίνει με τις βαλκανικές χώρες. Δεν φθάνουν ποτέ το ελληνικό πρότυπο, ακόμη κι όταν αυτό βρίσκονται στη χειρότερή του ώρα· αλλά κρίνονται εύκολα ως υπέρτερες, αν αυτό το συμπέρασμα ταπεινώνει ή παραδειγματίζει τους Έλληνες. Το βαλκανικό είδωλο της Ελλάδας αλλάζει τόσο εύκολα και γρήγορα όσο και η ίδια. Αν η άποψη αυτή στέκει, τότε οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, οριοθετούν συμβολικά και ουσιαστικά την ενηλικίωση της πατρίδας μας· όχι μόνον εξαιτίας της μορφής του μαζικού πολέμου, που αναπτύχθηκε προηγουμένως. Η χειραφέτησή της ως μιας αυτόνομης μικρής δύναμης (μετά τη χρεοκοπία και την ήττα) συνοδεύτηκε από την ψύχραιμη αντιμετώπιση των Βαλκανίων, που ήταν ταυτόχρονα μια αναμέτρηση με τον εαυτό της και με το παρελθόν της. Είδος απογαλακτισμού. Δεν μπορούσε και δεν μπορεί να προχωρήσει, αν λείπει οποιαδήποτε από τις δύο συνιστώσες της, γιατί ήταν εξ αρχής δυσπόστατη: Όλες οι μεγάλες και καλές ιδέες του γένους που τροφοδοτούσαν και τροφοδοτούν ιδεολογικά τους Έλληνες μπορούσαν να καρποφορήσουν, μόνον αν τις διαχειρίζονταν ορθολογικά οι οπαδοί του δυτικόστροφου εκσυγχρονισμού. Και αντίστροφα ο εκσυγχρονισμός δεν έφερε και δεν φέρνει αποτελέσματα, αν δεν γίνει μέρος μιας μεγάλης και συλλογικής ιδέας του έθνους. Νομίζω ότι είναι προφανές τι υπαινίσσομαι και που θέλω να καταλήξω.

Βασίλης Κ. Γούναρης
Καθηγητής Ιστορίας Νεοτέρων Χρόνων
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας
Φιλοσοφικής Σχολής ΑΠΘ